YASHIL IQTISODIYOTGA O'TISH SHAROITIDA IQTISODIY O'SISH SIFATINI OSHIRISHNING INSTITUTSIONAL VA METODOLOGIK MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Erxonova Karima Sharifjon qizi
Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti
Iqtisodiyot nazariyasi kafedrasi Assistent
Isakovakarima34@gmail.com

XXI asrda global iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlari iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash bilan bir qatorda uning sifat parametrlarini takomillashtirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik muvozanatni saqlash bilan chambarchas bog'lanmoqda. An'anaviy iqtisodiy o'sish modeli uzoq vaqt davomida ishlab chiqarish hajmining ko'payishi, kapital jamg'arilishi va iste'mol kengayishini rivojlanishning asosiy mezonlari sifatida qarab kelgan. Biroq ishlab chiqarishning yuqori resurs sig'imi, tabiiy kapitalning qisqarishi, ekologik bosimning kuchayishi va iqlim o'zgarishi bilan bog'liq xavflarning ortib borishi iqtisodiy o'sishning mavjud mezonlarini qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, yashil iqtisodiyot konsepsiyasi iqtisodiy o'sish va ekologik barqarorlik o'rtasidagi ziddiyatni kamaytirishga yo'naltirilgan yangi rivojlanish paradigmasi sifatida shakllanmoqda. Yashil iqtisodiyotning asosiy mazmuni iqtisodiy faoliyatni ekologik jihatdan xavfsiz, resurslardan samarali foydalanishga asoslangan, innovatsion va ijtimoiy jihatdan inklyuziv rivojlanish modeliga transformatsiya qilishdan iborat.

Yashil iqtisodiyotga o'tish jarayonida iqtisodiy o'sishning sifatini aniqlash masalasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari har doim ham iqtisodiyotning barqaror va samarali rivojlanayotganligini anglatmaydi. Masalan, yalpi ichki mahsulotning o'sishi yuqori bo'lishi mumkin, biroq ushbu o'sish katta miqdordagi tabiiy resurslar sarfi, yuqori energiya iste'moli, ekologik ifloslanish yoki ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi hisobiga yuzaga kelayotgan bo'lsa, uning sifat jihatidan barqarorligini ijobiy baholab bo'lmaydi.

Shu sababli zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarda iqtisodiy o'sish tushunchasi tobora ko'proq "o'sish sifati" kategoriyasi bilan to'ldirilmoqda. Iqtisodiy o'sish sifati ishlab chiqarish hajmining ortishidan tashqari, o'sishning tarkibiy tuzilishi, texnologik darajasi, resurs samaradorligi, ekologik xavfsizligi, bandlikka ta'siri, aholi farovonligini oshirish imkoniyati va kelajak avlodlar manfaatlarini ta'minlash darajasi bilan tavsiflanadi.

Mazkur jarayonda institutsional omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki yashil transformatsiya bozor mexanizmlarining o'z-o'zidan shakllanishi bilan cheklanmaydi. U samarali davlat siyosati, huquqiy-me'yoriy baza, ekologik standartlar, moliyaviy rag'batlar, innovatsion infratuzilma, davlat-xususiy sheriklik va korporativ ekologik mas'uliyat kabi institutsional komponentlarning uyg'unligini talab etadi.

Yashil iqtisodiyotga o'tish sharoitida iqtisodiy o'sish sifatini oshirish masalasining dolzarbligi, avvalo, iqtisodiy rivojlanishning resurs va ekologik cheklovlarga tobora ko'proq bog'lanib borayotganligi bilan belgilanadi. Tabiiy resurslardan foydalanish hajmining ortishi, energiya talabining ko'payishi va ishlab chiqarish jarayonlarining atrof-muhitga ta'siri iqtisodiy siyosatning mazmunini tubdan o'zgartirmoqda.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

An'anaviy iqtisodiy siyosatda asosiy e'tibor ishlab chiqarish hajmini oshirish, investitsiyalarni ko'paytirish va eksport salohiyatini kengaytirishga qaratilgan bo'lsa, yashil transformatsiya sharoitida ushbu maqsadlarga resurs samaradorligi, ekologik xavfsizlik va texnologik yangilanish talablarini ham qo'shish zarur. Natijada iqtisodiy o'sishning yangi sifat modeli shakllanadi.

Bunday sharoitda davlat institutsional mexanizmlardan foydalangan holda iqtisodiy subyektlarning xatti-harakatlarini ekologik va ijtimoiy jihatdan maqbul yo'nalishga yo'naltirishi lozim. Ekologik soliqlar, yashil subsidiyalar, energiya samaradorligi standartlari, chiqindilarni boshqarish mexanizmlari, yashil obligatsiyalar va ekologik investitsiyalarni rag'batlantirish kabi vositalar ushbu institutsional tizimning muhim elementlari hisoblanadi.

Yashil iqtisodiyot va iqtisodiy o'sish sifati masalalarining nazariy asoslari ekologik iqtisodiyot, barqaror rivojlanish iqtisodiyoti va institutsional iqtisodiyot doirasida shakllangan. Klassik iqtisodiy qarashlarda ishlab chiqarish omillari va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik asosiy o'rinni egallagan bo'lsa, zamonaviy yondashuvlarda tabiiy kapital va ekologik cheklovlarning iqtisodiy rivojlanishga ta'siri keng tadqiq etilmoqda.

R. Solou iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli determinantlarini kapital, mehnat va texnologik taraqqiyot orqali izohlab bergan bo'lsa, keyingi tadqiqotlarda texnologik taraqqiyotning ekologik samaradorlikni oshirishdagi roli kengaytirildi. R. Solou modelining mazmunidan kelib chiqadigan muhim jihat shundan iboratki, uzoq muddatli iqtisodiy o'sishda texnologik omil alohida ahamiyatga ega. Yashil iqtisodiyot sharoitida esa texnologik taraqqiyotning o'zi emas, balki uning resurs tejamkorligi va ekologik samaradorlikni oshirish qobiliyati muhim ahamiyat kasb etadi.

R. Coase tomonidan ishlab chiqilgan institutsional yondashuv ekologik muammolarni mulk huquqi va tranzaksiya xarajatlari bilan bog'lash imkonini berdi. Ushbu yondashuv ekologik resurslardan foydalanishda institutsional mexanizmlarning naqadar muhimligini ko'rsatadi. D. North tadqiqotlarida institutlar iqtisodiy subyektlarning xatti-harakatlarini belgilovchi rasmiy va norasmiy qoidalar tizimi sifatida talqin qilinadi. Mazkur yondashuv yashil iqtisodiyotga o'tishda huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy institutlarning o'zaro uyg'unligini tahlil qilish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Yashil iqtisodiyot konsepsiyasining rivojlanishida BMT, OECD, Jahon banki va boshqa xalqaro tashkilotlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqotlarda iqtisodiy o'sishning ekologik barqarorlik bilan uyg'unligini ta'minlash, resurs samaradorligini oshirish, yashil investitsiyalarni kengaytirish va past uglerodli texnologiyalarni joriy etish masalalariga katta e'tibor qaratiladi.

Shuningdek, yashil o'sish konsepsiyasida iqtisodiy rivojlanishni tabiiy resurslardan foydalanish va ekologik degradatsiyadan nisbiy ravishda ajratish masalasi muhim o'rin tutadi. Bu esa iqtisodiy o'sish sifatini baholashda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari bilan bir qatorda ekologik va resurs ko'rsatkichlarini ham hisobga olish zaruratini yuzaga keltiradi.

Iqtisodiy o'sish sifatini baholashda ko'rsatkichlarni uch asosiy guruhga ajratish maqsadga muvofiq.

Birinchi guruh — iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari. Unga mehnat unumdorligi, kapital qaytimi, yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'ati, investitsiyalar samaradorligi, innovatsion mahsulotlar ulushi va yuqori qo'shilgan qiymat yaratish darajasi kiradi.

Ikkinchi guruh — ekologik samaradorlik ko'rsatkichlari. Bunda iqtisodiyotning energiya sig'imi, uglerod intensivligi, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ulushi, chiqindilarni qayta ishlash darajasi, suv va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligi hisobga olinadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Uchinchi guruh — ijtimoiy barqarorlik ko‘rsatkichlari. Ushbu guruh bandlik darajasi, real daromadlar, kambag‘allik darajasi, ijtimoiy xizmatlardan foydalanish imkoniyati va inson kapitalining rivojlanishi kabi ko‘rsatkichlarni qamrab oladi.

Mazkur ko‘rsatkichlarni yagona tizimga birlashtirish orqali iqtisodiy o‘sish sifatining kompleks indeksini shakllantirish mumkin. Bunda alohida ko‘rsatkichlarning iqtisodiy o‘sish sifatiga ta’siri normalizatsiya va vaznlash usullari asosida aniqlanadi.

Shartli ravishda kompleks indeksni quyidagi ko‘rinishda ifodalash mumkin:

$IO‘S = \alpha E + \beta Ec + \gamma S$

bu yerda:

IO‘S — iqtisodiy o‘sish sifati integral indeksi;

E — iqtisodiy samaradorlik indeksi;

Ec — ekologik samaradorlik indeksi;

S — ijtimoiy barqarorlik indeksi;

α, β, γ — tegishli yo‘nalishlarning vazn koeffitsiyentlari.

Mazkur yondashuvning afzalligi shundaki, iqtisodiy o‘sishning miqdoriy natijalari ekologik va ijtimoiy oqibatlardan ajratilgan holda emas, balki yagona tizim doirasida baholanadi.

Institutsional mexanizmlarni takomillashtirish yo‘nalishlari

Yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayonida institutsional mexanizmlarni takomillashtirishning birinchi yo‘nalishi huquqiy-me’yoriy bazani rivojlantirishdan iborat. Ekologik talablarning aniq belgilanishi, resurslardan foydalanish me’yorlarining takomillashtirilishi va iqtisodiy subyektlarning ekologik javobgarligini kuchaytirish yashil transformatsiyaning institutsional asosini mustahkamlaydi.

Ikkinchi yo‘nalish — iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarini kengaytirish. Yashil texnologiyalarni joriy etuvchi korxonalar uchun soliq imtiyozlari, imtiyozli kreditlar, subsidiyalar va boshqa moliyaviy instrumentlardan foydalanish texnologik yangilanish jarayonini jadallashtirishi mumkin.

Uchinchi yo‘nalish — yashil moliya tizimini rivojlantirish. Yashil obligatsiyalar, ekologik investitsiya fondlari, barqaror moliyalashtirish standartlari va ESG tamoyillariga asoslangan moliyaviy instrumentlar iqtisodiyotning ekologik transformatsiyasiga qo‘shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilish imkonini beradi.

To‘rtinchi yo‘nalish — innovatsion institutlarni rivojlantirish. Yashil texnologiyalarni ishlab chiqish va tijoratlashtirish uchun ilmiy-tadqiqot tashkilotlari, oliy ta’lim muassasalari, biznes va davlat o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish talab etiladi.

Beshinchi yo‘nalish — hududiy yashil transformatsiya mexanizmlarini takomillashtirishdir. Chunki mamlakatning turli hududlarida tabiiy resurslar, sanoat tarkibi, energetika salohiyati va ekologik muammolar bir-biridan farq qiladi. Shu bois yagona markazlashgan yondashuv bilan bir qatorda hududlarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi differensial mexanizmlarni shakllantirish zarur.

Iqtisodiy o‘sish sifatini baholashning metodologik mexanizmlari

Iqtisodiy o‘sish sifatini baholashda faqat yalpi ichki mahsulot dinamikasidan foydalanish metodologik jihatdan yetarli emas. Chunki mazkur ko‘rsatkich iqtisodiy faoliyatning ekologik xarajatlari va ijtimoiy taqsimotini to‘liq aks ettirmaydi.

Shu sababli iqtisodiy o‘sish sifatini baholashda “yashil o‘sish” indikatorlarini qo‘llash maqsadga muvofiq. Bunda iqtisodiy o‘sishning tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog‘liqligi, energiya samaradorligi va ekologik natijalari aniqlanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Muhim indikatorlardan biri — iqtisodiyotning energiya sig'imidir. Energiya sig'imining pasayishi bir birlik yalpi ichki mahsulot yaratish uchun sarflanadigan energiya miqdorining kamayishini anglatadi. Bu esa texnologik samaradorlik va resurslardan foydalanish darajasining yaxshilanayotganini ko'rsatishi mumkin.

Shuningdek, uglerod intensivligi ham iqtisodiy o'sish sifatini baholashning muhim ko'rsatkichidir. Agar iqtisodiy o'sish sur'atlari ortib borayotgan bir paytda yalpi ichki mahsulot birligiga to'g'ri keladigan emissiya hajmi kamayib borsa, iqtisodiy o'sishning ekologik samaradorligi oshayotganligi haqida xulosa qilish mumkin.

Bundan tashqari, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining umumiy energiya balansidagi ulushi, chiqindilarni qayta ishlash darajasi, suv resurslaridan foydalanish samaradorligi va yashil investitsiyalarning umumiy investitsiyalardagi ulushi kabi indikatorlarni ham baholash tizimiga kiritish lozim.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yashil iqtisodiyotga o'tish sharoitida iqtisodiy o'sish sifatini oshirish bir vaqtning o'zida uchta o'zaro bog'liq vazifani hal etishni talab qiladi: iqtisodiy samaradorlikni oshirish, ekologik bosimni kamaytirish va ijtimoiy farovonlikni ta'minlash.

Birinchi navbatda, iqtisodiy o'sishning resurs sig'imini kamaytirish muhim. Buning uchun energiya tejamkor texnologiyalarni keng joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalardan foydalanish talab etiladi.

Ikkinchidan, investitsiya siyosatining sifat parametrlarini o'zgartirish zarur. Investitsiyalar hajmining o'sishi bilan bir qatorda ularning ekologik va texnologik samaradorligi ham baholanishi lozim.

Uchinchidan, yashil transformatsiya uchun inson kapitalining roli ortadi. Yangi texnologiyalarni o'zlashtirish, yashil kasblarni rivojlantirish va ekologik kompetensiyalarni shakllantirish mehnat bozorining transformatsiyasini talab qiladi.

To'rtinchidan, iqtisodiy o'sish sifatini baholash tizimida integrallashgan indikatorlardan foydalanish boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini oshiradi. Bunda davlat organlari iqtisodiy o'sishning nafaqat hajmini, balki uning ekologik va ijtimoiy natijalarini ham monitoring qilishi mumkin.

Yashil iqtisodiyotga o'tish sharoitida iqtisodiy o'sish sifatini oshirish masalasi iqtisodiy siyosatning turli yo'nalishlarini yagona tizimga birlashtirishni talab etadi. Mazkur jarayonni faqat ekologik siyosat doirasida ko'rib chiqish yetarli emas. Chunki ekologik barqarorlik investitsiya, sanoat, energetika, transport, qishloq xo'jaligi, innovatsiya va moliya siyosati bilan bevosita bog'liq.

Shu nuqtayi nazardan, yashil transformatsiyaning institutsional mexanizmlari o'zaro muvofiqlashtirilgan holda ishlashi lozim. Masalan, ekologik standartlarning kuchaytirilishi korxonalar uchun qo'shimcha xarajatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday holatda yashil texnologiyalarni joriy etishni qo'llab-quvvatlovchi moliyaviy mexanizmlar bilan ekologik tartibga solish vositalarining uyg'unligini ta'minlash muhim.

Bundan tashqari, yashil transformatsiya qisqa muddatda ayrim tarmoqlarda tarkibiy o'zgarishlar va moslashuv xarajatlarini yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli iqtisodiy siyosatda "adolatli o'tish" tamoyillarini hisobga olish, yangi ish o'rinlarini yaratish va qayta tayyorlash dasturlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Yashil iqtisodiyotga o'tishning yana bir muhim jihati — davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirishdir. Davlat institutsional va moliyaviy sharoitlarni yaratishi, xususiy sektor esa innovatsiyalar va investitsiyalar orqali yashil transformatsiyaning amaliy ijrosini ta'minlashi mumkin.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Shuningdek, iqtisodiy o‘sish sifatini baholashning metodologik tizimi muntazam ravishda takomillashtirib borilishi lozim. Chunki iqtisodiyotning texnologik tarkibi, ekologik xavflar va xalqaro standartlar o‘zgarishi bilan baholash indikatorlariga bo‘lgan talab ham o‘zgaradi.

Ilmiy-amaliy takliflar

Tadqiqot natijalariga asoslanib, yashil iqtisodiyotga o‘tish sharoitida iqtisodiy o‘sish sifatini oshirish bo‘yicha quyidagi ilmiy-amaliy takliflarni ilgari surish mumkin.

Birinchidan, iqtisodiy o‘sish sifatini baholashning iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy ko‘rsatkichlarni birlashtiruvchi **integral indikatorlar tizimini** ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, davlat dasturlarini baholashda yalpi ichki mahsulot o‘sishi bilan bir qatorda resurs samaradorligi, energiya sig‘imi va uglerod intensivligi kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish zarur.

Uchinchidan, yashil investitsiyalarni rag‘batlantirishning institutsional mexanizmlarini kengaytirish, jumladan, yashil kreditlash, yashil obligatsiyalar va ekologik loyihalarni moliyalashtirish instrumentlarini rivojlantirish lozim.

To‘rtinchidan, yashil texnologiyalarni joriy etayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

Beshinchidan, davlat-xususiy sheriklik asosida ekologik infratuzilmani rivojlantirish va yashil innovatsiyalarni tijoratlashtirish mexanizmlarini kuchaytirish maqsadga muvofiq.

Oltinchidan, yashil transformatsiya jarayonida inson kapitalini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish, mehnat bozorining yangi talablariga mos kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish tizimini takomillashtirish zarur.

Umuman olganda, yashil iqtisodiyotga o‘tish sharoitida iqtisodiy o‘sish sifatini oshirish an’anaviy iqtisodiy ko‘rsatkichlarni kengaytirish va iqtisodiy rivojlanishning ekologik hamda ijtimoiy komponentlarini yagona metodologik tizimga integratsiya qilishni talab etadi. Iqtisodiy o‘sishning yuqori sur’atlari o‘z-o‘zidan uning yuqori sifatini anglatmaydi. O‘sishning haqiqiy sifati resurslardan foydalanish samaradorligi, texnologik yangilanish, ekologik yuklamaning kamayishi, innovatsion faollik va aholi farovonligining ortishi bilan belgilanadi.

Shu jihatdan, yashil transformatsiya sharoitida iqtisodiy o‘sish sifatini oshirishning institutsional mexanizmlarini huquqiy tartibga solish, iqtisodiy rag‘batlantirish, yashil moliyalashtirish, innovatsion infratuzilma va davlat-xususiy sheriklikning o‘zaro uyg‘unligiga asoslash lozim.

Metodologik jihatdan esa iqtisodiy o‘sish sifatini baholashda iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy indikatorlarni integratsiyalashgan holda qo‘llash iqtisodiy siyosatning natijadorligini yanada aniq baholash imkonini beradi. Mazkur yondashuv iqtisodiy o‘sishning miqdoriy ko‘rsatkichlaridan uning sifat va barqarorlik parametrlariga bosqichma-bosqich o‘tishni ta’minlaydi.

Demak, yashil iqtisodiyotga o‘tish sharoitida institutsional va metodologik mexanizmlarni takomillashtirish iqtisodiy rivojlanishning ekologik xavfsizligi, resurs samaradorligi va ijtimoiy inklyuzivligini ta’minlash bilan bir qatorda, uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o‘sish uchun zarur institutsional poydevorni shakllantiradi. Mazkur mexanizmlarning samarali ishlashi iqtisodiy siyosatni an’anaviy “ko‘proq ishlab chiqarish” paradigmasidan “yuqori sifatli, resurs tejamkor va ekologik barqaror o‘sish” paradigmasiga transformatsiya qilishning muhim sharti hisoblanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
2. Coase R.H. The Problem of Social Cost // Journal of Law and Economics. – 1960. – Vol. 3. – P. 1–44.
3. Solow R.M. A Contribution to the Theory of Economic Growth // The Quarterly Journal of Economics. – 1956. – Vol. 70, No. 1. – P. 65–94.
4. OECD. Towards Green Growth. – Paris: OECD Publishing, 2011.
5. OECD. Green Growth Indicators 2017. – Paris: OECD Publishing, 2017.
6. World Bank. Inclusive Green Growth: The Pathway to Sustainable Development. – Washington, DC: World Bank, 2012.
7. UNEP. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. – Nairobi: United Nations Environment Programme, 2011.
8. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York: United Nations, 2015.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.